

TURKIYLARNING KELIB CHIQISHI VA TURK ATAMASIGA QISQACHA IZOH

Umarov Akbar Ali Quyoshbek o'g'li

Andijon davlat universiteti
tarix fakulteti 103 - gurux talabasi

Annotatsiya: ushbu maqolada turkiy xalqlar kelib chiqishi va turk atamasining shakllanishi haqidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: turk, "tiyek", "tiauk", "shyunnu", "hunnu", turk manzilgohlari, xalqlar tarixi, rivojlanish, ko'chish, kelib chiqishi.

Аннотация: В данной статье представлены представления о происхождении тюркских народов и формировании тюркского термина.

Ключевые слова: тюрки, «тиек», «тяук», «шюнну», «хунну», тюркские поселения, история народов, развитие, миграция, происхождение.

Annotation: This article presents ideas about the origin of the Turkic peoples and the formation of the Turkish term.

Keywords: Turkish, "tiyek", "tiauk", "shyunnu", "hunnu", Turkish settlements, history of peoples, development, migration, origin.

“Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak.

Shavkat Mirziyoyev

Turklar jahon tarixidagi eng qadimiy va doimiy xalqlardan biri. Bu katta milliy jamoa bo'lib, uning tarixi to'rt ming yildan oshadi. Turk, turkiylar — jahondagi eng qadimiy va yirik etnoslardan birining nomi. So'nggi davrda jahon olimlari, jumladan, o'zbek olimlari tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida va qadimiy xitoy manbalaridagi ma'lumotlarga ko'ra, ushbu atama bundan 3,5—4 ming yil muqaddam rayemsimon iyerogliflar bilan yozilgan bitiklarda «tiyek» va «tiauk» shaklida uchraydi. Turk so'zi baquvvat, barkamol, odillik kabi ma'nolarni anglatadi, degan fikrlar mavjud. Qadimgi Xitoy manbalarida turklar qiyofasi chuqur ko'zli, qirra burunli, basavlat va sersoch deb ko'rsatiladi. Bir necha ming yilliklar davomida turkiy qabilalar ko'p marta birlashgan va parchalanganligi tufayli ularning qabilaviy tarkibi o'zgarib turgan. Milloddan avvalgi 2-asrdan — milloddan 3-asrgacha bo'lgan davrda Turklar Hun xoqonligi tarkibida bo'lganligi sababli Xitoy manbalarida “shyunnu”, “hunnu” deb ham atalgan. Mazkur xoqonlik yemirilgandan keyingi 300-y. ga yaqin davr davomida xitoylar Turklarni tiyekle (zamonaviy tilda tele) deb atashgan. 6-asrda Turklarda bo'lgan Ashina avlodi kuchayib Turk xoqonligini barpo etgan. Xitoy manbalariga kura, 9-asrda tilga olinadigan Turk qabilalari 58 ta nom bilan ajratilgan. Shulardan 22 tasi uyg'ur (ittifoqchilar) deb nomlangan. Uyg'ur xoqonligi tugatilganidan so'ng bularning katta bir qismi Turkiston hududida joylashgan (q. Turk). Turkiya olimlari asarlarida Turk qabilasi ko'kturk deb ham ataladi. Tadqiqotlarga ko'ra, ko'kturk so'zi tangriga, ya'ni osmonga ishongan Turklar, balandlik, ko'k bo'ri totemi bo'lgan Turklar kabi ma'nolarni anglatgan. Markaziy Osiyoda Turk toponim, etnonim, gidronim sifatida ko'plab uchraydi. Uning turar joylari Osiyo, Evropa, Afrikani qamrab oladi. Turkiy xalqlarning ilk manzilgohlari, birinchi navbatda, O'rta Osiyo platolari edi. Bu sharqda Xingan tog'laridan Kaspiy dengizi va g'arbda Volga daryosigacha, shimolda Orol-Irtish suv havzasidan tortib to keng hududlar [tog' tizimi](#) Hindu Kush janubda O'rta Osiyo platolari asosan

keng dashtlar edi. Urug'li hududlar Kaspiy va Orol dengizining shimoliy qismidan Balxash ko'lidan Xingan tog'larigacha bo'lgan. Bu hududlarning janubidagi qumli dashtlari cho'l bo'lgan joylarda tugagan. Qumli dashtlar mintaqasi Oltoy tog'laridan sharqdan g'arbgacha cho'zilgan unumdor yerlarni bog'lab turardi. Tarixchilar O'rta Osiyo hududini turklar yashaydigan eng qadimiy mintaqaga deb hisoblab, ularni o'rganib, ikkita mintaqani - Tyan-Shanning shimoli va janubini ajratib ko'rsatishadi. Tyan-Shan janubidagi viloyat [Sharqiy Turkiston](#). Bu hududning shimolida Oltoy tog'lari, Jungar tekisligi va Irtish daryosi bor. Bu hududlarda dinamik, ko'chmanchi turkiy jamoalar yashagan. Dastlab, hududlarga qarab, turklar dehqonchilik bilan shug'ullangan va iqlimning keskin o'zgarishi bilan chorvachilikka o'tishgan. Hayvonlar uchun yaylovlarni topish uchun ular yurishga majbur bo'lishdi. Bu holat turkiy xalqlarning yarim ko'chmanchi hayotini oldindan belgilab qo'ydi. Klaprot va Vamberining[1] turkiy tarixini o'rgangan va tadqiq qilgan olimlar xitoy manbalariga tayanib, Oltoy tog'lari etagini "turkiy xalqlar vatani" deb atashgan. Mashhur turkolog Radlovning[2] so'zlariga ko'ra, bu hudud Oltoydan sharqda joylashgan zamonaviy Mo'g'uliston hududini qamrab olgan. Turk va mo'g'ul tillarining o'xshashligiga asoslanib, Ramstedt[3] turklar Mo'g'ulistondan kelib chiqqan deb taxmin qilgan. Markaziy Osiyodagi turkiy tarix bo'yicha taniqli ekspert Bartold[4] ham Mo'g'uliston hududidagi hududni turkiy xalqlarning vatani deb atagan. Bugungi kunda bu qarashlar eskirgan va ko'rib chiqilayotgan hududni kengaytirish kerak. Lingvistik va arxeologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, turkiy xalqlarning vatani Oltoy tog'larining g'arbiga cho'zilgan. Mashhur turkolog Nematning[5] fikricha, turkiy xalqlarning vatani zamonaviy Qozog'iston hududida, ya'ni Oltoy va Ural tog'lari oralig'ida izlanishi kerak. Sibir va Oltoy tog'larining janubiy viloyatlarida olib borilgan arxeologik va etnografik tadqiqotlar davomida turkiy xalqlar qadimgi qadimiy hududlari bilan bog'liq ba'zi natijalarga erishildi. Kiselevning[6] "Qadimgi Sibir tarixi" asarida (1951) ta'kidlanganidek, Baykal ko'lidan shimolda, Lena daryosi va Semirechye mintaqasida topilgan "g'or rasmlari" va arxeologik topilmalar bu yerlarning etnik xususiyatlarini aks ettiradi va qadim zamonlardan beri saqlanib qolgan. Tarixiy manbalarga ko'ra, turkiy jamoalarning birinchi turar joylari Oltoy tog'lari hududida bo'lgan. Tyan-Shan va Oltoy tog'lari orasida yashagan turklar Oltoy xalqlari qatoriga kiradi. O'rta Osiyo hududlarida yashagan turkiy xalqlar, geografik va ijtimoiy hayot sharoitlarining o'zgarishi tufayli bu yerlarni tark etishga majbur bo'lgan. Yangi hududlarda turklar ko'plab mustaqil davlatlarga asos soldi. Turklarning birinchi ko'chish oqimlari qaysi davrga to'g'ri kelishi aniq ma'lum emas, lekin u miloddan avvalgi I ming yillik boshlarini o'z ichiga oladi deb ishoniladi. Katta ko'chirish natijasida turklar Kaspiy dengizining janubi va Eron tog'lari orqali o'tib (ularning ba'zilari Eronda qoldi) Mesopotamiyaga tushib, u yerdan Suriya, Misr, Anatoliya va orollariga bostirib kirishdi, Egey dengizi. Bu yerda tarixning turli davrlarida mustaqil turkiy davlatlar tashkil etilgan: Saljuqiylar davlati, Saljuqlar sultonligi, [Usmonli imperiyasi](#) va Turkiya Respublikasi. IV asrning oxiriga kelib, turklar Kaspiy dengizining shimolidan o'tib, Shimoliy -Sharqiy Osiyodan Sharqiy Evropaga ko'chib o'tdilar. Vaqt o'tishi bilan ular Markaziy Evropaga, Bolqon yarim oroli va Dunay daryosi vodiysiga joylashdilar. Keyinchalik bu hududlarda turkiy davlatlar ham vujudga keldi. Miloddan avvalgi 2500 yilda boshlangan turkiy xalqlarning sharqqa harakati uzoq vaqt ma'lum uzilishlar bilan davom etdi. Xitoyning zamonaviy hududlari - Shansi va Gansuga joylashib olgan turklar o'z madaniyati va sivilizatsiyasini bu yerlarga olib kelishdi va uzoq vaqt Xitoyda hokimiyatni qo'llarida ushlab turishdi. Shan davlatiga asos solgan Shan sulolasi, turklar urug'idan chiqqan Chov sulolasi tomonidan vayron qilingan (miloddan avvalgi 1050-247 yillar). Vaqt o'tishi bilan kuch topgan Chjou sulolasi siyosiy ittifoq tuzdi, bu uning boshlanishi hisoblanadi. Shimolga ko'chib kelgan turklar Sibirning serhosil yaylovlarga joylashdilar. Ammo yakut va chuvash turklari bu hududlarga qachon kelgani haqida aniq ma'lumot yo'q. O'rta Osiyodan turkiy qabilalarning harakati tarixning birinchi asrlarida boshlanib, o'rta asrlarning oxirigacha davom etgan. Ba'zi turklar o'z vatanlarini umuman tark etmadilar va Sirdaryo, Amudaryo, Ili, Irtish, Tarim va Shu daryolari vodiylarida yashadilar. Vaqt o'tishi bilan bu yerlarda madaniy va sivilizatsion ma'noda sezilarli rivojlanishni ko'rsatgan yirik davlatlar vujudga keldi.

Muhammad al-Qoshg'ariy "Turkiy lahjalar to'plami" da, XI asrda turkiy xalqlar haqida gapirar ekan, o'g'uzlar, qipchoqlar, uyg'urlar, qarluqlar, qirg'izlar, yagmalar, bolgarlar, boshqirdlar va boshqalar kabilar haqida ma'lumot beradi. ularning ko'pchiligi o'g'uz va qipchoqlar qabilalari edi. XI asrning ikkinchi yarmidan keyin Sirdaryo vodiysida yashovchi qabilalardan bo'lgan o'g'uzlar G'arbiy Osiyo va Anatoliyaga, Irtish daryosi havzasidagi qipchoqlar ommaviy ravishda Kaspiy va Qora dengiz shimolidagi pasttekisliklarga ko'chib ketishgan. VI asrda bolgarlarning bir qismi zamonaviy Bolgariya hududiga tushgan. Ko'p yo'nalishli

migratsiya oqimiga qaramay, turkiy qabilalar uyushmalarining muhim qismi Markaziy Osiyoda qoldi. Bu tarixiy fakt turkiy jamoalarning shakllanishi va hozirgi tuzilishi nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. G'arbiy turklar nomi bilan mashhur bo'lgan katta guruhga O'g'uz qabilasi asos bo'ldi. Qipchoqlar, shuningdek, Qora dengizning shimolidan Dunayga qo'shilishigacha bo'lgan hududlarda yashagan boshqa turkiy xalqlarni o'z ichiga olgan katta jamoani tashkil qildilar. Binobarin, qipchoqlar bugungi kunda "Sharqiy Evropa turklari" nomi bilan mashhur bo'lgan guruhning asosiga aylandi. Uchinchi guruhni Chag'atoy va O'zbek uluslarining birlashishi natijasida hosil bo'lgan "Sharqiy turklar" yoki "Turkiston turklari" tashkil qiladi. Bu jamoani O'rta Osiyoda qolgan boshqa turkiy qabilalar tashkil qilgan. Bu tarkibga keyinchalik Turkistonga qaytgan qipchoqlar guruhlari ham kirgan. To'rtinchi guruhga Sibir va Oltoy turklari kiradi. G'arbiy Sibir va Oltoyning turli qabilalari asosan qipchoq yoki qirg'iz asli turklardir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, tarix — tabiat va jamiyatdagi har qanday o'zgarish va rivojlanish jarayonini ifodalovchi atama; insoniyat va uning hayoti, avlodlar almashuvi, sivilizatsiyalar, jamiyat va davlatlar shakllanishi, o'tmishi va taraqqiyoti bilan bog'liq jarayonlarni o'rganuvchidir. Birinchi Prezident I.Karimov tarixning ma'naviyatda tutgan o'rniga yuksak baho berib: "Ma'naviyatini tiklashi, tug'ilib o'sgan yurtida o'zini boshqalardan kam sezmay, boshini baland ko'tarib yurishi uchun insonga, albatta, tarixiy xotira kerak... Kim bo'lishidan qat'i nazar, jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamni yo'ldan urish, har xil aqidalar ta'siriga olish mumkin emas. Tarix saboqlari insonni hushyorlikka o'rgatadi, irodasini mustahkamlaydi. Inson uchun tarixidan judo bo'lish — hayotdan judo bo'lish demakdir... Bu g'oyaning zamirida xalqimizning o'zligini anglashi yotadi. Haqqoniy tarixni bilmasdan turib esa o'zlikni anglash mumkin emas". Demak tarixning qaysi sohasi va bo'lagi bo'lmasin uni albatta chuqur o'rganish har bir insonning vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A.Karimov. Tarixiy Xotirasiz kelajak yo'q. T.:Sharq", 1998 yil
2. Тохирова, Г. С. О'zbekistonning birinchi prezidenti I.A. Karimovning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida tarixiy voqe'larga munosabat masalasi / Г. С. Тохирова. — Текст : непосредственный // Образование и воспитание. — 2018. — № 3.1 (18.1). — С. 26-28. — URL: <https://moluch.ru/th/4/archive/94/3373/> (дата обращения: 28.05.2022).
3. Abdulahat Xo'jayev. Turk. <https://gomus.info/oz/encyclopedia/t/turk-2>.
4. Gadjieva N.Z. Turkiy tillar // Lingvistik ensiklopedik lug'at. - M.: Sovet ensiklopediyasi.
5. Turli manbalarda keltirilgan eron ozarbayjonlari sonining hisob -kitoblari sezilarli darajada farq qilishi mumkin - 15 dan 35 milliongacha. Qarang, masalan: Looklex Ensiklopediyasi, Iran.com, Ozarbayjon tili uchun etnologik hisobot, Janubiy Ozarbayjon bo'yicha UNPO ma'lumoti, Jeymstaun jamg'armasi, Dunyo. Ma'lumotlar kitobi: Mamlakatlar bo'yicha etnik guruhlar (Markaziy razvedka boshqarmasi).
6. Lev Nikolaevich Gumilev. Qadimgi turklar.
7. Osiyo va Okeaniya xalqlari ensiklopediyasi. 2008. jild.1 sahifa.
8. Ayagan, B.G.Turk xalqlari: ensiklopedik ma'lumotnoma.-Olmaota: Qozoq ensiklopediyalari.2004.

